

Inhoud

Voorwoord	3
Een bloemlezing uit de Volksverhalenbank Theo Meder	5
Alle lolletjes in de luch Marc van Oostendorp	11
1 april Eveline Doelman	18
Talen en Culturen in de Utrechtse wijk Lombok en Transvaal Willy Jongenburger	27

Voorwoord

Voor u ligt de nieuwe Respons met bijdragen van enkelen van onze onderzoekers. Theo Meder maakte onlangs een mooie bloemlezing van verhalen uit de collectie van het Meertens Instituut, getiteld *De magische vlucht* Voor het volksverhaalonderzoek waar hij zich mee bezighoudt, zijn materiaalverzamelingen van groot belang. Het instituut beschikt over vele verzamelingen, bijeengebracht door eigen veldwerk, door verhalenverzamelaars opgetekend uit mondelinge overlevering, en natuurlijk ook met behulp van de u bekende vragenlijsten.

Over dialectrenaissance licht de taalkundige Marc van Oostendorp een en ander toe. Vanwaar die toenemende belangstelling voor het dialect? Vooral in de popmuziek, het cabaret en de literatuur lijken streektalen een nieuw leven te zijn begonnen.

Aan het Meertens Instituut zijn tradities en rituelen een belangrijk onderzoeksobject. Een van die tradities is 1 april. Eveline Doelman ging op zoek naar de oorsprong en betekenis van deze bijzondere dag.

Ten slotte besteden we aandacht aan het zogeheten *TCULT*-project: *Talen en Culturen in de Utrechtse wijk Lombok en Transvaal*. Hierin werken taal- en cultuuronderzoekers mee aan onderzoek naar taalkundige en culturele interacties in deze stadswijk. In de vorige Respons kon u lezen over de eerste veldwerkervaringen die hier werden opgedaan. In deze aflevering vertelt Willy Jongenburger iets over de verschillende talen die in deze multiculturele wijk gesproken worden en in welke mate buurtgenoten op de hoogte zijn van elkaars feesten, verhalen, muziek, gerechten en huishoudelijke voorwerpen.

C. Bakker, circa 1930

Een bloemlezing uit de Volksverhalenbank

Theo Meder

Toen ik eind 1994 werd aangesteld bij het Meertens Instituut, was één van mijn opdrachten het opzetten van een Nederlandse Volksverhalenbank, een databank met verhalen in de computer. Doel van deze bank was het digitaal ontsluiten van de verhaalcollecties die zich op het Meertens Instituut bevinden. Ook verhalen die heden ten dage worden opgetekend, dienen in de Volksverhalenbank te worden opgenomen. De bank bevat niet alleen de vertelde verhalen, maar ook informatie over de vertellers, de taal of het dialect, en de plaats en het tijdstip van vertellen. Verhalen kunnen in de bank ook op trefwoord en naam worden gezocht, zoals verhalen over de weerwolf of bescherm-engelen of Assepoester.

De Volksverhalenbank bevat meer dan 10.000 verhalen: niet alleen traditionele sprookjes en sagen, maar ook moderne moppen, sterke verhalen (zogenaamde 'Broodje Aap-verhalen'), familiegeschiedenissen en persoonlijke vertellingen. Van zulke verzamelingen komt vaak maar weinig weer naar buiten, en daarom besloot ik een bloemlezing uit de Verhalenbank te maken, zodat lezers een indruk krijgen van het brede panorama van de mondelinge verhaalcultuur in heden en verleden.

Ik vond de uitgeverij Bert Bakker bereid om de bundel uit te geven. De titel van het boek luidt *De magische vlucht. Nederlandse volksverhalen uit de collectie van het Meertens Instituut*. Het opmerkelijke aan het boek is, dat het geen sprookjesboek is, of een sagenbundel, of een moppenboekje, maar van alles wat. Alle genres die we prominent in de mondelinge overlevering aantreffen, komen aan bod.

De lezer wordt niet alleen langs de verschillende genres gevoerd, maar ook door de tijd heen. De oudste verhalen stammen uit het eind van de 19e eeuw, de nieuwste uit het eind van de 20e eeuw. In de tussenliggende honderd jaar is er natuurlijk het één en ander veranderd. Waren rond 1900 de sagen en sprookjes mateloos populair, rond 2000 bloeien in de mondelinge traditie vooral de mop en het sterke verhaal.

Ook de manier van vastleggen van verhalen is aanmerkelijk veranderd. De oudste optekeningen van volksverhalen stammen uit de collecties van G.J. Boekenoogen en C. Bakker (ca. 1900). Boekenoogen kreeg destijds na oproepen in kranten en tijdschriften veel volksverhalen per post toege-

stuurd. In die brieven hadden mensen vaak de verhalen opgetekend die zij zich nog van vroeger herinnerden. Bakker was een arts in Broek in Waterland, die ook voor Boekenoogen verzamelde. Deze arts tekende de verhalen evenwel op uit de mond van zijn patiënten – voornamelijk boeren, knechten en vissers. Bakker kan daarom onze eerste echte veldwerker genoemd worden.

Lange tijd hield het verzamelen van verhalen in dat men zegslieden ging bezoeken en hen liet vertellen. De verzamelaars maakten aantekeningen en werkten thuis de gehoorde verhalen op papier uit. Zo ging het ook nog in de jaren '60 en '70 van de 20e eeuw, toen onder meer A.A. Jaarsma in opdracht van het Meertens Instituut verhalen verzamelde, en wel in de Friese Wouden. Op het instituut werden terzelfdertijd de eerste bandrecorders aangeschaft; vanaf dat moment werden de verhalen van vertellers soms op de band opgenomen.

De opname-apparatuur is na verloop van tijd steeds compacter en geavanceerder geworden, en tegenwoordig zijn we in staat om met heel kleine apparaatjes goede opnames te maken. Het voordeel van zulke apparaatjes is, dat de vertellers ze na verloop van tijd vergeten en steeds vrijer en natuurlijker gaan vertellen. Soms worden er video-opnames gemaakt, maar zo'n camera heeft weer het nadeel dat vertellers zich er – net als bij het werken met grote bandrecorders en forse microfoons – bewust van blijven dat ze worden opgenomen.

A.A. Jaarsma (r) en verhalenverteller Wierd Visser (l), ca. 1965

Naast verhalen in correspondentie, optekeningen door verzamelaars uit de mond van vertellers en bandopnames, is er nog een andere bron waaruit ik heb kunnen putten voor de Volksverhalenbank en de bloemlezing, namelijk de Volkskundevragenlijst. Door de jaren heen is correspondenten gevraagd naar informatie en verhalen over bijvoorbeeld kabouters, watergeesten en ratten. In 1991 is er een vragenlijst uitgegaan waarin expliciet gevraagd is naar sterke verhalen. In 1995 hebben we geïnformeerd naar allerlei soorten volksverhalen, vertelsituaties en vertellers.¹ In de vragenlijst van 2000 zal naar een tamelijk modern fenomeen gevraagd worden, waarover ook de nodige verhalen de ronde doen: de (al dan niet mysterieuze) graancirkels.

Vooraf de vragenlijst uit 1991 heeft een mooie oogst aan (al of niet waargebeurde) sterke verhalen opgeleverd. Als illustratie wil ik hier drie verhalen afdrukken, die correspondenten hebben ingestuurd.

Het eerste verhaaltje is ingezonden door een respondente uit Emmen. Ze heeft het verhaal destijds in het Drents opgetekend – ik heb het voor de bloemlezing vertaald in het Nederlands, en voorzien van een titel. Het vertelde zou haar schoonvader zelf zijn overkomen:

Vissen in de mist

Op een mistige morgen ging ik uit vissen. De mist was zo dik dat ik de fiets er rechtop tegenaan zetten kon. Ik gooide de hengel uit, maar kon natuurlijk geen dobber zien. Ik voelde dat ik beet had, haalde de hengel op en wat denken jullie? De pier zat zo plat als een dubbeltje om de haak. Ik begreep er niks van. Een tijdje later, toen de mist een beetje optrok, werd het mij duidelijk. Ik zat niet aan 't kanaal te vissen, maar aan 't fietspad en een fiets had mij de pier platgereden.

Overigens vond ik die laatste Drentse zinsconstructie “een fiets had mij de pier platgereden” te mooi om in het standaard Nederlands om te zetten.

Het tweede verhaal is in zeker opzicht ook een sterk verhaal, maar vooral ook een religieus getuigenisverhaal. Het werd ons toegestuurd door iemand uit Gouda.

Beschermengel

Het waren godsdienstige mensen en zij hadden in hun omgeving weinig opbouwende verkondiging. Nu hadden zij een vriend in Zwitserland, die nodigde hen uit voor een conferentie.

Met groot verlangen gingen zij op pad. Zaterdagavond werden ze verwacht. Maar circa 25 kilometer voor Karlsruhe hoorden ze een rare tik in de achterwielen. Op de vluchtstrook bleek dat het achterwiel en as zeer warm waren. Wel, voorzichtig doorgereden naar de eerste afslag van de snelweg, naar een garage. Het was vrijdagavond en de garage was juist aan het sluiten. Morgen waren ze de eerste. Toen bleek dat het achterlager stuk was (het was een grote Ford) en zij hadden geen vervangend lager. Wel konden zij dat krijgen in Karlsruhe. En aangezien het laatste stukje ook goed was gegaan, werd het advies gegeven niet te hard te rijden, dan ging het mogelijk wel. Zij weer op weg, maar ook daar alles gesloten. Volgende raad: ga naar Stuttgart, daar zijn ze altijd open. Met veel bidden en hopen dus weer op weg. Zou hun verlangen dan toch beschaamd worden?

Ook die garage gaf geen hulp. Wat nu? Na een opnieuw ernstig gebed gingen ze toch maar weer trachten verder te gaan. Wel over de binnenwegen. Dat duurde langer, maar hun viel op dat het tikken niet meer erger werd, ja zelfs iets minder, of was dat verbeelding? Neen hoor, ze kregen opnieuw moed. Wel moesten ze naar Beathenberg bellen, want zij mochten daar niet laat aankomen. Na veel praten was het geregeld. De zondagmorgen mocht het dan dit keer wel.

Ze overnachtten onderweg en kwamen zondagmorgen aan op de tijd dat de mensen de zaal in gingen; zo in reiskleding zijn ze ook gegaan. Erg dankbaar, God had hun wensen en gebeden verhoord.

Maandag was wel hun eerste rit naar de garage, zij wilden opnieuw een deskundig oordeel over de mogelijkheden van de auto.

Na enkele uren konden ze de auto wel ophalen. En wat bleek?

De garagehouder zei: "Ik heb alles nagezien, schoongemaakt en gewassen, maar ik kan geen krasje op het lager vinden."

Ze betaalden alleen de werkuren. Voor hun stond het vast! De Here God had hun verlangen gezien en de auto gemaakt. Was er ondanks alles toch een beschermengel bij hun aanwezig?

Het derde en laatste verhaal kregen we toegezonden door een informant uit Zwolle.

Haan

Toen ik in de zestiger jaren enige tijd werkzaam was als administrateur van de Nederlands Hervormde-gemeente te Deventer deed over één der plaatselijke predikanten het volgende verhaal de ronde.

Toen de dominee in de wijk was komen wonen, hadden de buren al snel in de gaten, dat hij niet alleen in zijn beginjaren een plattelandsgemeente had gediend. Nee, hij moest zelfs wel van boerenafkomst zijn. Want midden in de lange pastorie-tuin werden enkele hoge struiken geplaatst en daarachter kwam een moestuin. Daarin stonden naast enkele rabarberplanten met hun grote bladeren ook bonestokken voor de snijbonen en verder boerenkool en spruitkoolplanten.

Maar dat was nog niet alles... Op een morgen werd de buurman wakker van iets wat hij totaal niet verwacht had, maar wat er wel degelijk was. Hij stootte zijn vrouw wakker en zij bevestigde met een slaperig hoofd zijn vermoeden... Er kraaide een haan!

Het was amper half zes en dan zo wakker te worden gemaakt.

“Wie doet nou zo iets?” vroeg de buurvrouw terwijl zij het gordijn iets opzij schoof om, tegen de eerste priemende zonnestralen in, in de achtertuinen de nachtbraker te ontdekken.

“Kom es kijken,” klonk het meer gebiedend dan verzoekend.

“Ja, wie zou dat nou doen?” was buurmans korzelige antwoord en hij trok het kussen over zijn hoofd met de gesmoorde kreet: “Gdijijijijn diiii!”

Binnen een paar dagen was bij de winkelwagen van de melkman en ook op andere plaatsen het hanegekraai-met-zijn-gevolgen het gesprek van de dag.

Moest dan nou zo in deze toch nette straat?

Die dominee moest toch wel handig zijn. Ze hadden hem wel een middag lang horen timmeren. En buurtkinderen wisten te vertellen, dat dominee achter in de schuur een nachthokje had gemaakt, dat via een gat in de wand in verbinding stond met een kleine kippenren in de tuin.

In enkele weken was het ongenoegen over het vroege ontwaken zo toegenomen, dat uit de buurtbewoners een vrijwilliger werd aangewezen om aan de dominee te vragen zijn kippen-hobby in te ruilen voor een minder luidruchtige vrijetijdsbesteding. Edoch, de rustbepleiter keerde onverrichterzake bij de slapelozen terug. De herder bleef niet alleen bij zijn schapen maar ook bij zijn kippen. Tot overmaat van ramp had de wakkere zieleherder verklaard, dat hij er zelf geen last van had, er zelfs gewoon doorheen sliep.

Men besloot naar rigoreuzere middelen te grijpen.

Kraaide de gevederde nachtwacht steeds om half zes?

En wekte hij dan niet zijn eigen baas?

Een aantal dagen achtereen rinkelde 's morgens om vijf uur de telefoon bij de stichtelijke pluimveehouder. En steeds klonk er die éne vraag: "Dominee, gaat over een half uur misschien uw haan weer kraaien?"

De telefoon-aktie had succes. Een week later was de ochtendrust hersteld. Haan, kippen en kippenren waren op een dag uit de pastorie-tuin verdwenen. De predikant was – voor hem niet ongebruikelijk – op de knieën. De buurt haalde verlicht adem. Maar deze haan had nog wel een staartje...

Want een week lang schrokken in zo'n zeven woningen rondom de pastorie 's morgens om half zes de bewoners wakker. Een opgewekte stem verkondigde door de telefoon steeds dezelfde blijde boodschap: "De haan is weg; U kunt verder rustig blijven slapen."

Aan dit soort verhalen bestaat aan het Meertens Instituut nog steeds grote behoefte. Ook als er geen vragenlijsten over worden uitgezonden, zijn uw verhalen altijd van harte welkom – of dat nu op cassetteband, op papier, op diskette, of per e-mail is. Want mede dankzij uw inspanningen zijn we in staat om de continuïteit in de collectievorming van volksverhalen te handhaven.

¹ Over de vragenlijst zijn de volgende publicaties verschenen: T. Meder & E. Venbrux: 'Van bescherm-engel tot beton-meubel. Over bekendheid en geografische spreiding van enkele 'hedendaagse sagen' in Nederland en Vlaanderen', in: *Volkskunde* 100 (1999) 1, p. 73-95; en T. Meder: 'Het vertellen van verhalen aan kinderen. Enkele resultaten uit de Volkskundevragenlijst van 1995', in: J. Hellsloot, T. Meder & C. Wijers (red.): *De discipline van het dagelijks leven* Nijmegen [enz.] 2000, p. 292-314 (themanummer *Volkskundig Bulletin* 25 (1999) 2/3).

Alle lolletjes in de lucht

Marc van Oostendorp

Zomaar een week aan het begin van het jaar 2000. In Roermond draagt bisschop Wiertz een mis op in het Limburgs. In Den Haag wint een 31-jarige lerares Duits een dictee in het Haags. Een werkgroep van de Gedeputeerde Staten van Zeeland presenteert een rapport over de officiële erkenning van het Zeeuws. De Stichting Drentse Taal neemt een taalkundige in dienst die zich voltijds bezig zal houden met de bestudering van het dialect. “De Drentse taal is populairder dan ooit”, schrijft de Drentse Courant naar aanleiding daarvan. De krant heeft gelijk: nooit werd er zoveel in het dialect geschreven, gezongen en geacteerd als aan het begin van het derde millennium.

Vijfentwintig jaar geleden was het nog makkelijk de toekomst van de dialecten te voorspellen: ze zouden binnenkort allemaal verdwijnen. Op de scholen leerden alle kinderen de standaardtaal. De radio en de televisie verspreidden vanuit Hilversum een algemeen Nederlandse uitspraak. In een enkele afgelegen landstreek zouden wat oude mensen misschien nog af en toe wat dialectwoorden uitwisselen, maar voor de jeugd zou het afgelopen zijn.

Die voorspelling is nog lang niet uitgekomen. De streektalen lijken een nieuw leven begonnen, vooral in de cultuur. Zoals de populaire muziek: popgroepen als het Limburgse Rowwen Hèze en het Drentse Skik treden in het hele land voor volle zalen op. Of de literatuur: dichters als Willem Wilmink en Wiel Kusters publiceren de laatste jaren ineens ook gedichten in hun moedertaal. Of het theater: de cabaretier Herman Finkers vertaalt zijn programma’s van het Nederlands naar het Twents als hij er in Almelo of Enschede mee optreedt. Of de kerk: de bisschop van Roermond is zeker niet de enige die zijn God in het plat aanspreekt. Enkele jaren geleden verbood hij het dialectgebruik in de mis, omdat het iets was dat hij exclusief met carnaval associeerde, en dus met zedelijke verwildering.

Ik ben taalkundige en gefascineerd door dit verschijnsel, dat ik dialectrenaissancenoem. Ik gebruik die term overigens voor het gemak; of er inderdaad sprake is van een samenhangende hoeveelheid verschijnselen die we met een term zouden kunnen aanduiden, moet nog worden uitgezocht. Wat zijn dat voor mensen die het dialect weer gaan gebruiken?

Waarom doen die mensen dat? Waarom ineens nu? Gaan de dialecten dan toch niet verloren? En wat is dat voor een taal dat nu ineens herleeft in allerlei domeinen waar het vroeger hoegenaamd niets te zoeken had?

Mijn taalkundige fascinatie betreft misschien wel in de eerste plaats de bedachte, de kunstmatige kant van de renaissance. De dialecten worden in de taalkunde doorgaans tegenover de standaardtaal gezet als natuur tegenover cultuur, als oertaal tegenover glad gepolijst beschavingsproduct. In de dialectrenaissance wordt die rolverdeling ineens omgedraaid. Bijna iedereen gebruikt in de dagelijkse omgang een soort Nederlands dat heel dicht bij de standaardtaal ligt. Pas als iemand begint te schrijven, of te zingen, of te bidden, stapt hij soms over op een dialect.

Neem de muziek. In ons deel van Europa reisden in de twintigste eeuw musicologen en volkskundigen het platteland af om volksliedjes op te nemen zoals oude mensen die zich nog herinnerden. Bijna altijd kwamen ze thuis met liedjes in de standaardtaal. De tegenwoordige musicoloog van het Meertens Instituut in Amsterdam, waar een belangrijk deel van het verzamelde materiaal bewaard wordt, schat dat hooguit tien procent van

Rowwen Hèze

zijn collectie in het dialect zit. Soms is de standaardtaal overigens verstopt achter een accent: Van 'n mèske te hauwe/heur daornao te trzingt men dan. Maar dat begint pas te rijmen als je het terugvertaalt naar het Standaardnederlands. De zangers spraken dialect, ook in de korte interviews die vaak aan de opnamen voorafgingen. Maar zodra ze begonnen te zingen, stapten ze over op de standaardtaal, misschien omdat veel van die liedjes verspreid werden via zogenoemde 'liedblaadjes'. Dat wil zeggen in gedrukte vorm en dus in de standaardtaal.

Zover we het nu kunnen nagaan, bestond dialectmuziek in het verleden dus eigenlijk nauwelijks. De tegenvoorbeelden blijken vaak te herleiden tot negentiende-eeuwse romantische creaties en helemaal niet de oerfstukken waar ze op lijken. De eerste dialectgroepen hebben het zingen in dialect daarmee zo ongeveer uitgevonden. Als ze geïnterviewd worden, gebruiken ze een taal die heel dicht bij de standaardtaal ligt, dichter dan bij de taal van hun overgrootvaders. Maar de gitaar is nog niet gestemd of ze schakelen over.

Wat voor de zangkunst geldt, geldt voor het cabaret net zo goed. De ouders van Herman Finkers voedden hun kinderen op in de standaardtaal. Met elkaar spraken ze nog wel Twents, maar hun kinderen moesten vooruit in de wereld en daarvoor moesten ze Algemeen Beschaafd Nederlands leren. Ze lijken in hun opzet geslaagd: Finkers maakte een succesvolle carrière in het Nederlands. De afgelopen jaren vertaalde hij een groot deel van zijn repertoire van zijn moedertaal – het Nederlands – naar de taal van zijn moeder – het Twents. Hij doet daarbij zijn best om dit zo precies, zo zuiver mogelijk te doen. Vorig jaar publiceerde hij bijvoorbeeld de bundel *Zijn minst beroerde lied* waarin hij een groot aantal liedteksten in twee talen opnam. Er zijn ook twee cd's bij dat boekje opgenomen, waarop Finkers zijn liedjes in beide talen zingt. Maar interessant is vooral het nawoord bij het boekje, waarin de cabaretier met vurige ernst ingaat op de kleinste details van de door hem gekozen spelling. Elke klinkerletter, elk accentteken wordt verantwoord. Hier wordt vrijwel uit het niets een nieuwe schrijftaal geschapen.

Dat haken naar het correcte, het zuivere dialect zie je vaker. Het lijkt warempel wel een kenmerkende eigenschap van de dialectrenaissance. Wie de boekjes die dialectzingerende popmuzikanten bij hun cd's stoppen bestudeert, komt steevast ergens in het colofon de naam van een dialectkenner tegen die zo vriendelijk is geweest de teksten eens kritisch tegen het licht te houden. Ook daaraan ligt een omkering van waarden ten grondslag: vroeger was een begrip als 'correct dialect' net zo iets als een

protestante pater of een plechtige carnavalsviering, en in het panel van het tv-programma *Top of floz* zat een logopediste die de uitspraak van de ingezonden populaire liedjes beoordeelde. Wie dialect gebruikte deed eenvoudig niet genoeg zijn best om correct te spreken. Tegenwoordig komt geen enkele standaardtalige zanger ooit op het idee een ‘deskundige’ naar zijn teksten te laten kijken. Tenzij die zanger in ‘zijn eigen’ streektaal begint te zingen.

Het gaat daarbij niet alleen om de dialecten van het traditionele platteland. In het verleden wilden dialectologen nog wel eens verschil maken tussen die dialecten en de zogenaamde stadsdialecten, zoals het Haags en het Tilburgs. Terwijl op het platteland iedereen zich bij vrijwel elke gelegenheid van de streektaal kon bedienen, was in de grote steden eerder sprake van wat taalkundigen een *sociolect* noemen. De burgemeester van Amsterdam sprak nooit plat Amsterdams, terwijl zijn collega in Maasbracht de raadsvergaderingen best in het Limburgs kon openen.

In de dialectrenaissance speelt het verschil tussen stad en platteland op het eerste gezicht een minder belangrijke rol. Dat geldt vooral voor het Haags – geen dialect is al zo lang zo populair bij cabaretiers (Van Kooten, De Bie, Paul van Vliet, Harry Jekkers, Sjaak Bral) of in de strip (Haagse Harry). Bij nadere beschouwing zijn de verschillen tussen stad en platteland groter dan de overeenkomsten. Zo is het misschien geen toeval dat uitgerekend de taal van Den Haag, immers het grootste dorp van Europa, zo’n belangrijke rol speelt, en dat dit veel minder geldt voor het Rotterdams en het Amsterdams. Maar zelfs voor het Haags zijn de registers beperkter dan voor het Gronings of het Zeeuws of het Drents. In die laatste streektaalen verschijnen tegenwoordig ook religieuze, melancholieke, ironische of gevoelige teksten, maar in het plat Rotterdams worden nooit missen opgedragen, en in het plat Amsterdams geen filosofische traktaten vertaald.

Voor zover er in de grotestadsdialecten popmuziek wordt gemaakt, gaat het in de regel over andere genres dan bij de andere dialecten. Een groep als Rowwen Hèze maakt TexMex-muziek, muziek die ontstaan is op het platteland van Texas en Mexico uit de muziekstijlen die immigranten uit het Europese en Afrikaanse platteland meebrachten. De enige Amsterdamse groepen die ik ken, zingen rap en hiphop – muzieksoorten die ook in Amerika verbonden zijn met de grote stad. (Ja, vroeger had je Johnny Jordaan en Tante Leen. Maar die kwamen uit de Jordaan, dat Amsterdamse dorp.) Iedereen leent zijn muziek dus uit Amerika, maar zorgt er daarbij wel voor precies die muziek te kiezen die past bij de eigen boodschap, en bij de eigen op dat moment uit te dragen identiteit.

In die eigenheid ligt meteen een sleutel voor dit soort verschijnselen. Niet alleen de muzieksoort, ook het dialect wordt geleend en gebruikt om een boodschap uit te drukken. Vroeger sprak je gewoonlijk dialect en wendde je de standaardtaal aan om vooruit te komen in de wereld. Nu spreek je de hele dag standaardtaal, maar gebruik je bij bijzondere gelegenheden het dialect om uit te drukken hoe je je voelt: geen nieuwslezer of schoolmeester, maar een echte Twent.

Het voorlopig hoogtepunt vormt het spelletje *Watte?* dat wordt uitgezonden door de Tros. Dit programma heeft een vast team van min-of-meer bekende Nederlanders: een schaatser uit Gramsbergen, een zangeres uit Friesland, een cabaretière uit de Betuwe en een Hagenaar uit Den Haag. Om de beurten zeggen deze panelleden een woord in hun eigen dialect, waarna de anderen moeten raden wat dit woord betekent. Omdat zij hieromtrent geen enkele zinnige aanwijzing krijgen, raden die anderen maar wat, op niets af. Hoe langer de anderen roepen, hoe meer punten degene die het woord heeft aangedragen, krijgt. Aan het eind komt er een gast uit een andere streek, die een prijs uitlooft voor degene die het best zijn of haar woord weet te raden. Die prijs is bijvoorbeeld een Arnhemse Meisje als de gast uit Arnhem komt en een Bossche Bol als de gast uit Den Bosch komt.

Het interessante is dat de spelers zich soms zichtbaar ongemakkelijk voelen als ze het dialect dat ze het hunne noemen, moeten spreken. Ook de Betuwse cabaretière, Hetty Heyting, wekt de indruk dat ze veel liever 'gewoon' Nederlands zou willen praten. Soms neemt ze haar toevlucht tot een bedachte uitdrukking. "Alle gekheid op een stokje" wil ze in één van de afleveringen overduidelijk graag zeggen en ze neemt daar ook een duidelijke aanloop toe: "alle g...". Maar dan bedenkt ze zich: die uitdrukking is natuurlijk veel te Hollands. Hoe zou men dat in het dialect zeggen? In een fractie van een seconde herneemt ze zich en zegt: "Alle lolletjes in de luch".

Ik neem in ieder geval aan dat het zo gegaan is. In geen enkel naslagwerk over het Betuws heb ik de uitdrukking kunnen vinden. Geen enkele Betuwer die ik sprak, kende hem. Als Heyting hem bedacht heeft, heeft ze hem overigens wel heel goed bedacht: 'alle lolletjes in de lucht' is mooier, veelzeggender, pakkender dan de Nederlandse uitdrukking. Maar oer-Betuws is hij daarmee niet.

Heyting heeft iets gemaakt wat je een hyperlectkunt noemen: geen standaardtaal, geen traditioneel dialect, maar een soort taal die zoveel mogelijk op een dialect wil lijken, juist door zoveel mogelijk te verschillen

van de standaardtaal, soms zelfs meer dan de standaardtaal zelf. Dat komt voort uit datzelfde streven naar zuiverheid dat popzangers ertoe brengt om een dialectkenner hun teksten te laten controleren. Als ze gewoon praten, zelfs als ze Limburgs spreken, noemen ze een vork een vork Maar de dialectkenner weet dat dit een leenwoord uit het Hollands is en dat de ware Limburger spreekt van een versjet.En dat moet dan natuurlijk ook in een echt Limburgse tekst komen te staan.

Haagse Harrie (illustratie: Marnix Rueb)

Je kunt speculeren over de vraag waarom zo'n golf van belangstelling ineens opkomt. Het ligt voor de hand om te denken dat de eenwording van Europa en de nog grotere mondialisering van de economie en de cultuur hierin een rol spelen, vooral als je ziet dat dialectrenaissanceachtige verschijnselen zich in heel Europa voordoen. Zelfs in Frankrijk, eeuwenlang hét bolwerk van taalkundig en cultureel centralisme, herleeft de aandacht voor het Bretons, het Occitaans en al die andere streektalen. "Als wij in eigen huis geen aandacht hebben voor de veeltaligheid, hoe kunnen we dan op het internationale toneel opkomen voor de pluriformiteit?" vroeg Jospin vorig jaar.

Ook andere factoren zullen een rol hebben gespeeld, zoals de opkomst van de regionale radio en televisie, en het almaar goedkoper worden van de technieken om een cd te maken of een boek uit te geven. Twintig jaar geleden waren dergelijke activiteiten voorbehouden aan degenen met voldoende financiële middelen, die zich verzekerd wisten van een groot publiek. Tegenwoordig kun je heel goedkoop een cd-tje laten persen of een website maken, zelfs als dat voor een wat kleiner publiek is.

Een andere mogelijke factor is dat het dialect uit haar gewone dagelijkse rol aan het verdwijnen is, want in zekere zin zijn de voorspellingen van vijftig jaar geleden wel degelijk uitgekomen. Er zijn steeds minder mensen die dagelijks dialect spreken, en zelfs de ferventste dialectspreker hoort elke dag allerlei andere soorten Nederlands. Dat komt niet alleen door het onderwijs of door de media, maar vooral ook doordat de mensen zoveel mobieler zijn geworden en vaker verhuizen.

Door dit alles verliezen de dialecten hun oorspronkelijke functie – die van communicatiemiddel tussen burens. Tegelijkertijd ontstaat er een grotere behoefte om in de almaar eenvormiger wereld duidelijk te maken wie je eigenlijk bent: een jongen uit Twente, een meisje uit de Betuwe. Mijn indruk is dat de gemiddelde deelnemer aan de dialectrenaissance ook iets hoger opgeleid is en iets meer van de wereld gezien heeft dan de gemiddelde traditionele dialectspreker. Ze schuiven de taal die ze ooit van hun ouders hebben geleerd – het Algemeen Beschaafd Nederlands – tijdelijk opzij, en stellen de moedertaal van hun ouders zélf ervoor in de plaats, zelfs als ze die laatste taal veel minder goed beheersen. Je wortels verloochenen je niet, die zoek je op. En als je ze niet vinden kan, verzint je ze – alle lolletjes in de lucht – zelf.

1 april

Eveline Doelman

Begin maart dit jaar riep het ruimtevaartcentrum Space Expo in Noordwijk sollicitanten tussen de veertien en de twintig jaar op om zich als kandidaat-astronaut aan te melden voor de eerste reis naar de sterren. De astronaut Wubbo Ockels maakte deel uit van de selectiecommissie. Op 25 maart sloot de sollicitatieprocedure en op 1 april zou de bekendmaking van de Nederlandse kandidaat plaatsvinden. Die dag, tijdens een officiële bijeenkomst, kregen de sollicitanten in plaats van de uitslag te horen dat ze voor de gek waren gehouden waren. Het was 1 april!

Dit was één van de vele aprilgrappen die dit jaar via de media werden verspreid. In vergelijking met voorgaande jaren werd er in de nieuwsberichten opmerkelijk veel aandacht besteed aan 1 april. De rubriek 'En dan dit' van Teletekst publiceerde een dag later zelfs een overzicht van wat er door allerlei instanties en bedrijven aan moppen was gelanceerd. Behalve die van Space Expo waren daar grappen bij van radio Rijnmond, Heineken, het Jeugdjournaal, de Drentse politie, museum De Lakenhal in Leiden en het Schaatsmuseum in Groningen. Ook voor de geschiedenis van de grap hadden de media dit jaar veel belangstelling. Teleac besteedde er aandacht aan tijdens een programma over humor, de Volkskrant ging na waar en wanneer het gebruik is ontstaan, het Utrechts Nieuwsblad stelde vast dat de grappen steeds beroepsmatiger worden, en de Haagsche Courant meldde dat aprilgrappen al sinds mensenheugenis worden gemaakt en ging vervolgens in op de achtergronden van de hedendaagse grap.

Deze aandacht zal te maken hebben met het jaar 2000. In het verlengde van het jaar van de volkscultuur (1999) wordt ook in het eerste jaar van het derde millennium in de pers vaak stilgestaan bij oude en nieuwe tradities. Daarin past de belangstelling voor '1 april'. Maar bestaat de 1-aprilgrap nog wel buiten de media? Komt hij nog voor in een individuele, spontane vorm? Hoe vaak wordt een nietsvermoedend 'slachtoffer' nog uitgestuurd op een ons gaten zonder kaas of een vierkante gaatjesboor, zoals ouderen zich uit hun jeugd herinneren? Hoe vaak horen we nog 1-aprilrijmpjes op straat of op het schoolplein ('1 april, kikker in je bil', 'op 1 april stuur je de gekken waar je wil' of: 'scheer je de gek met wie je wil' en 'op 1 april verloor Alva zijn bril')? Kennen we '1 april' eigenlijk nog in de dagelijkse

omgang? Er lijkt veel veranderd en als we het Utrechts Nieuwsblad moeten geloven, gaat men nu niet alleen veel “professioneler”, maar ook “heel wat origineler te werk dan vroeger”. Dat waren redenen om met behulp van het door het Meertens Instituut verzamelde – vooral twintigste-eeuwse – materiaal een balans op te maken.

. . . VRAGENLIJST

In 1965 hebben wij aan onze correspondenten een vragenlijst toegestuurd om inzicht te krijgen in verschillen en veranderingen in de 1-apriltraditie in die tijd. Aan de informanten werd onder andere gevraagd of het gebruik om elkaar op 1 april voor de gek te houden bekend was en zo ja, bij welke groepen, sinds wanneer, of het toe- of afnam en of daar verklaringen voor te geven waren, en verder nog welke grappen gebruikelijk waren.

De verschillen tussen de grappen die door de medewerkers toen als voorbeeld werden gegeven, waren niet groot. Ze gingen van het sturen van iemand om een onzinnige boodschap (een schaar om hooi te knippen) of om een ‘loos-alarm’-situatie op te lossen (de koe is los) tot de ‘losse’ veter, de ‘vlek’ op de jas en het wijzen naar iets wat er niet is of kan zijn. Uit de antwoorden blijkt in ieder geval wel dat ‘1 april’ in 1965 algemeen gekend werd als een traditionele grappendag: de dag waarop je grappen mag uithalen en moet oppassen zelf niet bij de neus genomen te worden. Vrij algemeen was verder de constatering dat het gebruik afneemt, vooral nog door kinderen wordt gevierd en daarnaast steeds meer door de pers wordt overgenomen. Zo zag bijvoorbeeld een informante ‘1-april’ in Houwerzijl (Groningen) verdwijnen “zoals alle folklore”. Ook in IJlst kwam de grap volgens een respondent “minder dan vroeger” voor, en hij toonde met een voorbeeld aan dat ‘1 april’ meer via de pers leefde: “In de krant stond vorig jaar dat de nieuwe boot Race vaarde. Daar gingen mensen naar toe, maar dat was een gemeene Aprilgrap. Van Staveren naar Enkhuizen.” Iemand uit Zuidhorn formuleerde het voor die plaats aldus: “Het is, dunkt mij, iets meer openbaar en grootser geworden, doordat kranten, radio, TV etc. zich er mee zijn gaan bezighouden. Het betrof [vroeger] in hoofdzaak kleine grapjes in de familiekring of op school, bv: kijk eens, wat sneeuwt het! of: pas op, een spin! of: je hebt vergeten, het licht in de kamer uit te doen.”

... HERKOMST

Hoe oud de aprilgrap is en waar hij vandaan komt, vroeg Eric Arends zich onlangs in het al genoemde artikel in de Volkskrant af. De cultuurhistoricus Jan ter Gouw stelde zich dezelfde vragen 130 jaar eerder. Beiden moesten het antwoord schuldig blijven. “Van waar dit zonderlinge volksvermaak? Niemand weet het. En men zou haast vragen, of niet hij die 't heeft uitgevonden, ons allen tot Aprilsgekken gemaakt heeft, door ons in 't oneindige te laten zoeken zonder 't ooit te kunnen vinden” zegt Ter Gouw in zijn boek *De volksvermaker*(1871). “Wie het weet, mag het zeggen”, schrijft Arends.

Eén ding staat echter wel vast. De aprilgrap is een wijdverbreid verschijnsel, dat in bijna heel Europa voorkomt, van Scandinavië tot aan de Middellandse zee, maar ook bekend is in Amerika, Rusland en in Noord-Afrika. In Duitsland noemt men het aprilschickeren in Vlaanderen verzenden, woorden die herinneren aan het wegsturen van de dwaas om de vergeefse boodschap. In Engeland en Amerika heet het April fool of all foolsday en in Frankrijk poisson d'avril

... DEN BRIEL

In Nederland wordt nog al eens gedacht dat de inname van Den Briel op 1 april 1572 door de watergeuzen het begin van de 1-aprilgrap is geweest. De stad werd bij verrassing ingenomen. Alva was dus gefopt en sindsdien fopt men elkaar op 1 april. Zo werd en wordt er nog steeds vaak over gedacht en geschreven. In 1993 onderzocht de gemeentearchivaris van Den Briel, C. Gludemans, een aantal krantenberichten over de aprilgrap, en het viel haar op hoe vaak daarin de oorsprong nog in Den Briel werd gelegd. De vroegste vermelding van het gebruik in onze omgeving (Zuid-Nederland: Gent) dateert echter al uit 1539, 33 jaar voor de inname van Den Briel dus. Er zijn meer landen die een historische gebeurtenis als oorsprong hebben aangevoerd. In Duitsland denkt men dat een grap uitgehaald in 1530 met speculanten op de rijksdag te Augsburg het begin moet zijn geweest. In Frankrijk wordt wel aangenomen dat het begonnen is met de ontsnapping van de prins van Lotharingen op 1 april 1632 uit zijn kasteel in Nancy, waar hij door de Franse koning gevangen werd gehouden. Dat dergelijke nationale geschiedenissen nooit een verklaring kunnen zijn voor het ontstaan van een zo algemene Europese grappendag, is wel duidelijk. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat die verklaringen ooit

zelf als aprilgrap zijn bedacht en in omloop zijn gebracht, zoals ook Ter Gouw denkt.

Al is de val van Den Briel dan niet het begin van de traditie, de gebeurtenis gaf wel aanleiding tot allerlei spotrijmpjes op Alva waarin gespeeld wordt met de woorden 1 april, bril en Den Briel. Er waren rond 1600 in ieder geval twee varianten in omloop: 'Op d' eersten april, kreeg Dukdalf [Duc d'Alva] een bril', en 'Op den eersten april, verloor Dukdalf den bril'. 'De bril krijgen' in het eerste rijmpje kan zowel betekenen een lesje geleerd krijgen (de bril op de neus gezet krijgen) als beteugeld zijn (bril in de betekenis van breidel). In het tweede versje is 'bril' zowel kijkglas als Den Briel. De plaats Den Briel werd als uitkijkpost over de zee vanaf ongeveer 1600 door de lokale overheid inderdaad officieel geassocieerd met een kijkglas. Er zijn uit die tijd ambtelijke voorwerpen bekend waarop een bril is afgebeeld. Maar de rijmpjesmakers hebben misschien al eerder met de klankovereenkomst bril – Den Briel gespeeld. Bij deze beide rijmpjes moet ongetwijfeld ook gedacht zijn aan 1 april als grappendag (dus Alva gefopt). In Zuid-Nederland was het gebruik immers al jaren bekend. Pas uit de negentiende eeuw is echter een rijmpje bekend waarin een 'Alvatekst' is samengesmolten met een traditionele 1-apriltekst en waarin dus expliciet het verband wordt gelegd: 'Op den eersten april, verloor Duk d' Alva sijnen bril, en stuurt men de gekken waar men wil' (1814). Dit rijmpje wijst ons erop dat '1 april' in het begin van de negentiende eeuw in ieder geval leefde, maar daarmee zijn we nog steeds niet dichterbij de oorsprong.

Zeker is wel dat het gebruik tenminste teruggaat tot de zestiende eeuw. De oudst bekende vermelding dateert uit 1508 en is afkomstig uit een Franse bron. Van niet lang daarna, 1539, dateert de al genoemde Zuid-Nederlandse bron. Het gaat hier om een gedicht van de rederijersdichter Eduard de Dene waarin deze verzendekensdag parodieert. Het plan van een heer om zijn bediende met het oog op een groots opgezet bruiloftsfeest er in alle windrichtingen op uit te sturen voor absurde boodschappen, wordt door de knecht doorzien als verzendekensgrap. Het gedicht heet 'Refereyn vp verzendekens dach / Twelck den eersten April te zyne plach', en in de slotregel van elke strofe zegt de knecht: "Ick vreesse [...] dat ghy my wilt verzenden."

... LACHRITEN?

Er is wel getracht om de herkomst van '1 april' vanuit de mythologie en godsdienstgeschiedenis te verklaren. Die pogingen zijn, voorzover ze niet

vergezocht waren, steeds vastgelopen op het probleem van de continuïteit, het ontbreken van bronnen. Zo zijn er parallellen gezocht in de christelijke godsdienst. Geopperd is bijvoorbeeld dat poisson zoals de grap in Frankrijk heet, een verbastering zou zijn van passion de passie van Christus, en dat de aprilgrap een parodie zou zijn op het heen en weer sturen van Christus van Pilatus naar Herodes en weer terug. Er is ook overeenkomst gezien in het uitzenden van de duif uit de ark van Noach. Sommigen hebben aansluiting gezocht bij de Germaanse mythologie. De maand april was gewijd aan de god Thor, en het Duitse woord Tor betekent dwaas. Anderen vonden overeenkomsten in de klassieke oudheid. Bij de Grieken in Thessalië waren in de tweede eeuw lachriten ter ere van de god van de lach Risus bekend. Deze werden jaarlijks gehouden in de maand april – volgens de toenmalige kalender het begin van het nieuwe jaar – om een voorspoedige toekomst te bewerkstelligen. Ze werden door de kerkvaders verboden. Op grond van dat gegeven heeft men wel aangenomen dat de lachriten zich via de Grieken en Romeinen zouden hebben verspreid. Te bewijzen is deze theorie echter niet. We hebben noch informatie over het gebruik zelf en noch over de grappen die gemaakt werden, en er zijn geen bronnen om de periode tot de zestiende eeuw te overbruggen.

... FUNCTIE

Om inzicht te krijgen in het gebruik, kan men zich ook afvragen waaróm er grappen worden gemaakt op 1 april. Wat is de functie van al die dwaasheid? Met dat doel analyseerde de Amerikaanse antropoloog Alan Dundes de structuur van 1-aprilgrappen. Kenmerkend is dat het practical joke zijn. In tegenstelling tot een gewone mop, waarin de oplossing ligt in het vertelde verhaal, moet er bij een practical joke iets gedaan moeten worden om tot de oplossing te komen. Iemand wordt ergens op uit gestuurd om te ontdekken dat het er niet is. Daarin ziet Dundes overeenkomsten met de grappen die worden uitgehaald tijdens overgangssituaties in het leven, bijvoorbeeld bij jonggehuwden of nieuwkomers in een beroep of een buurt. Zoals practical jokes dus kunnen voorkomen bij overgangen en veranderingen in de levenscyclus, zo kunnen ze dat ook op kritische momenten in de kalendercyclus, bij de wisseling van de seizoenen, de maanden en het jaar. Met andere woorden, mensen hebben er behoefte aan om momenten waarbij veranderingen in het leven of in de seizoenen optreden en de regelmaat doorbroken wordt, te markeren door met elkaar als groep iets bijzonders te doen. Bij 1 april, het begin van de lente, kiezen ze voor

grappen. Een grap is een omkering, een tijdelijke doorbrekenig van de routine. Wat onwaar is, is waar; wat dwaas is, is wijs. Wie het niet door heeft, wordt uitgestuurd (tijdelijk uitgesloten uit de gemeenschap) op iets wat er niet is. Nadat hij dat (te laat) ontdekt heeft (na een overgangsperiode), wordt hij weer opgenomen in de groep. De nieuwe situatie is ingewijd en het leven kan zijn weg vervolgen. Voorwaarde om zo'n grap te kunnen maken is dat er een groep of een gemeenschap is waarin men elkaar kent. Een 1-aprilgrap maken met een onbekende wekt onbegrip en irritatie. Het is de vraag of die voorwaarden er nu nog wel zijn, en meer algemeen, hoe '1 april' zich in de loop van de twintigste eeuw heeft ontwikkeld.

. . . MEDIA

Aan het einde van de negentiende eeuw klaagde Ter Gouw al dat alleen nog kinderen 1-aprilgrappen maken, terwijl vroeger iedereen eraan deelnam en het gebruik nog wat voorstelde: van een pak slaag voor het slachtoffer van een alledaagse grap tot intellectueel gezichtsverlies voor het niet doorzien van vernuftige elitaire grappen. "Het gaat er", zegt hij – in een wat romantische impressie – "nu zachtzinniger en onschuldiger aan toe, het is een spel geworden voor schoolknappen en hbsjongeheren: de ene helft der mensen is te verstandig zich voor de gek te laten houden, de andere te braaf om dit anderen ooit te doen."

In 1965 was het overgrote deel van de informanten, jong en oud, ook van mening dat de gewoonte aprilgrappen te maken afneemt. Ook zij stellen vast dat het alleen nog kinderen zijn, maar ook, dat het steeds meer door de pers wordt overgenomen. Als reden voeren zij aan dat de saamhorigheid in de dorpen en buurten verdwijnt door de vele nieuwkomers. De sociale cohesie is weg, de dorps- of buurtgemeenschap verandert. Het leven is zakelijker geworden, er is geen tijd meer, '1 april' wordt flauw en kinderachtig gevonden.

Ook uit het knipselarchief van het Meertens Instituut blijkt dat omstreeks de jaren '60 en '70 de kranten veel aandacht aan de aprilgrap schonken. De dagbladen kwamen in die tijd op 1 april uit met geraffineerde grappen, zelfs op de voorpagina, en het resultaat van de mop werd de volgende dag soms breed uitgemeten. Daarnaast was de pers medium voor grappen van andere instanties. Het Parool bracht in 1954 bijvoorbeeld het bericht dat een zandstrooier de eerste nieuwe zilveren guldens over de zojuist geopende weg Utrecht-Amsterdam zou rondstrooien, en Trouw plaatste in 1974 de uitnodiging van de burgemeester van Spaubroek,

speciaal gericht aan vrouwen, om een bezoek te brengen aan zijn bijna uitsluitend door mannen bewoonde (maar, zoals later bleek, fictieve) gemeente. De verklaring voor deze belangstelling in de media moeten we zoeken in de maatschappelijke ontwikkelingen in die tijd. De toenmalige samenleving kenmerkte zich door een kritische en sociale betrokkenheid, door idealisme en creativiteit, door groepsgevoel en solidariteit, weliswaar niet op buurtniveau, maar via steeds ruimere, ook internationale, uitwisselingen en contacten. In zo'n klimaat past wél een anonieme 1-aprilmop die zich richt tot een grote anonieme groep van gelijkgestemden, maar níét een individuele mop die zich richt tot onbekende buurtbewoners.

Maar die tijd is weer voorbij. De kenmerken van de samenleving zijn nu zakelijkheid, efficiëntie, snelheid, vluchtigheid en individualisme, en groepen veranderen steeds sneller van samenstelling. Is er voor de grote dagbladen dan nog reden om de beste mop op de voorpagina te hebben? Want welke lezer heeft nog tijd om hem te doorzien en erom te lachen, of om hem te geloven en ervoor op de been te komen? Hoe goed moet hij wel niet zijn om niet kinderachtig gevonden te worden? En hoe 'gevaarlijk' is het om je als landelijk nieuwsblad te laten gebruiken voor moppen van anderen? Het ANP doet tegenwoordig dan ook zijn uiterste best om geen 1-aprilmoppen tussen de persberichten van overheid en bedrijven te laten passeren, zegt een woordvoerder van het persbureau in de Haagsche Courant van 1-4-2000.

Het zou kunnen zijn dat de 1-aprilgrap nu ook in de pers – althans in de landelijke pers – weer aan het verdwijnen is, net als eerder de moppen thuis en in de buurt. Er lijkt in ieder geval een verschuiving waarneembaar. Er worden ieder jaar via nieuwsberichten nog moppen verspreid, maar mijn indruk is dat dat zich steeds meer beperkt tot de secundaire media: de regionale omroep, het Jeugdjournaal, de lokale kranten en de wijkbladen. Daar worden de grappen tegenwoordig in toenemende mate door allerlei instanties geëxploiteerd. Gemeenten werken bijvoorbeeld hard aan herstel en bevordering van de sociale cohesie in buurten, en aprilgrappen in buurtbladen kunnen daarbij functioneel zijn. In de regionale pers zal de mop dus waarschijnlijk niet zo snel verdwijnen. Net als de gemeenten zien we ook de musea en bedrijven gebruikmaken van de 1-aprilgrap als publiekstrekker of reclamemiddel. Zo probeerde het Schaatsmuseum in Groningen via de regionale media dit jaar publiek te werven met de tentoonstelling van een net opgegraven 2000 jaar oude klapschaats 'de klapglis'. Heineken lanceerde met dat doel een nieuw, maar fictief alcoholvrij bier 'Youppie', en de politie in Drente vroeg aandacht voor de

goede zaak door mensen naar een F16-flitsstraaljager met ingebouwde snelheidscontrolecamera te lokken, die zou zijn opgesteld bij het politiebureau.

Zoals veel andere traditionele cultuur is '1 april' nu vooral een middel voor uiteenlopende instanties om de belangstelling van het publiek te wekken. En daarvoor worden, zoals het Utrechts Nieuwsblad schrijft, steeds vaker beroepskrachten ingeschakeld, een ontwikkeling die gelijke tred houdt met de professionalisering van public relations reclame. In de dagelijkse omgang tussen mensen thuis, op school, op het werk en in de buurt, en in de landelijke pers heeft de grap steeds minder een functie. Het ziet er naar uit dat '1 april' steeds commerciëler zal worden.

De ontwikkelingen gaan echter verder, want er is al weer een nieuw terrein waar de april mop zijn intrede heeft gedaan: de wereld van de elektronische media. Er is zelfs een bedrijf op internet dat kant-en-klare 1-april-e-mails aanbiedt. Welke verschuivingen dat in de traditie teweeg zal brengen, is niet te voorzien. Bij het Meertens Instituut ligt in ieder geval de taak om ook die te blijven volgen.

Geraadpleegde bronnen

Jan ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871)

Pr. Janssen C.ss.R., 'Een-april, verzendekensdag. Betekenis en oorsprong', *Oostvlaamsche Zantekens*, 33, 4 (1958) 107-122

Alan Dundes, 'April fool and april fish. Towards a theory of ritual pranks', *Etnofoor*, 1, 1 (1988) 4-14

C. Glaudemans, 'De grap van 1 april, Alva's bril en Brielle', *Brielse Mare*, 4, 1 (1994) 6-19

Vragenlijst 31 (1965) Archief Meertens Instituut
Knipselarchief Meertens Instituut

Talen en Culturen in de Utrechtse wijk Lombok en Transvaal

Willy Jongenburger

... DE MULTICULTURELE SAMENLEVING: EEN NIEUW ONDERZOEKSTERREIN

Het zal u niet ontgaan zijn dat de media de laatste tijd veel aandacht besteden aan de multiculturele samenleving. Er wonen momenteel in Nederland zo'n 1,2 miljoen allochtonen (personen van wie minstens één ouder in het buitenland is geboren), dat is zo'n 8% van de totale bevolking. Als we uitspraken doen over de bevolking van Nederland, hebben we het dus over mensen van verschillende herkomst: autochtone Nederlanders, Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, Spanjaarden, etc. Het Meertens Instituut volgt de demografische ontwikkelingen in Nederland, omdat ze ongetwijfeld invloed hebben op de Nederlandse taal en cultuur, de onderzoeksterreinen van het instituut. In het verleden hield de taalkundige afdeling van het Meertens Instituut zich voornamelijk bezig met Nederlandse dialecten. De afdeling is inmiddels van naam veranderd en heet niet langer Dialectologie maar Variatielinguïstiek. Naast de Nederlandse dialecten, die uiteraard nog steeds een prominente rol in het onderzoek spelen, is er nu ook aandacht voor taalvariatie in de bredere zin van het woord, waaronder ook allochtone varianten van het Nederlands, zoals het Nederlands van Turken, van Marokkanen, van Surinamers en straattaal van jongeren. Ook door onderzoekers van de afdeling Etnologie (voorheen Volkskunde) wordt onderzoek gedaan naar aspecten van de multiculturele samenleving.

... TCULT

Sinds 1998 werken beide afdelingen samen in het TCULT-project, een afkorting voor Talen en Culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal. Het project wordt onder andere gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Gemeente Utrecht. Samen met onderzoekers van de universiteiten van Amsterdam, Utrecht, Leiden en Tilburg doen we onderzoek in deze volkswijk in Utrecht waar ongeveer

40% van de bewoners van niet-Nederlandse herkomst is. Er wonen vooral veel Marokkanen, Turken en Surinamers.

In de periode september tot en met december 1998 zijn alle ^{TCULT}onderzoekers (15 in totaal) de wijk ingegaan om enquêtes af te nemen bij 275 huishoudens, zo'n 10% van alle huishoudens in de wijk. Over de vrolijke veldwerkperikelen heeft u in het vorige nummer van *Response* kunnen lezen. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste resultaten van deze taal- en cultuurpeiling.

... TALEN IN LOMBOK EN TRANSVAAL

In de wijk worden 30 verschillende talen gesproken, variërend van Turks, Arabisch, Berber, Engels en Italiaans tot minder bekende talen als Sranan (Suriname), Farsi (Iran), Khmer (Cambodja), Tagalog en Visaya (beide gesproken in de Filippijnen). Als we alle dialecten en regionale varianten zouden meetellen, zoals Maastrichts, Gronings, Utrechts, Marokkaans Arabisch, Egyptisch Arabisch, Tamazight en Tarifit (beide Berbertalen), komen we op 60 variëteiten. In de tabel staan de talen weergegeven die in de wijk worden gesproken, met het aantal sprekers per taal. Let op: iemand kan meerdere talen spreken. Zo spreekt bijvoorbeeld een aantal van onze Marokkaanse respondenten zowel Berber als Arabisch. De Berbertalen kennen geen schrift, zodat er in formele situaties vaak uitgeweken wordt naar het Arabisch, dat wel een geschreven traditie kent. Dit betekent dat het totaal aantal sprekers in de tabel groter is dan het aantal mensen dat we hebben geïnterviewd (341).

Hoewel de media ons soms het idee geven dat allochtonen thuis geen Nederlands zouden spreken, blijkt uit onze gegevens dat er slechts in vier van de 275 huishoudens nooit Nederlands wordt gesproken.

Een interessante vraag is hoe de verschillende groepen allochtonen in de wijk met hun eigen taal omgaan. Om een indruk te krijgen van de vitaliteit, ofwel het communicatieve belang, van de verschillende talen voor de sprekers ervan, hebben we vragen gesteld over de vaardigheden in de eigen taal, taalkeuze (welke taal spreekt u met uw moeder?), taal-dominantie (welke taal spreekt u het beste?) en taalpreferentie (welke taal spreekt u het liefste?). We beperken ons in deze bespreking van de resultaten tot de drie grootste groepen in de wijk: de Turken, Marokkanen en Surinamers. Uit de resultaten blijkt dat de Turken die aan ons onderzoek hebben meegewerkt over het algemeen graag en veel Turks spreken en er ook grote waarde aan hechten dat de taal door hun kinderen wordt ge-

leerd, zodat ze ook in het Turks kunnen lezen en schrijven. Deze liefde voor de eigen taal betekent overigens niet dat hun vaardigheden in het Nederlands slechter zijn dan die van de andere allochtone groepen.

Talen en aantallen sprekers

Taal	Aantal sprekers	Taal	Aantal sprekers
Nederlands	336	Chinees	3
Turks	25	Fries	2
Arabisch	24	Bulgaars	2
Berber	20	Deens	2
Engels	18	Grieks	2
Italiaans	14	Farsi	1
Duits	9	Khmer	1
Spaans	8	Papiamentu	1
Hind(ustan)I	6	Russisch	1
Portugees	5	Schots (Gaelic)	1
Sranan Tongo	5	Somalisch	1
Macedonisch	4	Tagalog	1
Servisch/Kroatisch /Bosnisch	4	Tsjam	1
Frans	3	Tsjechisch	1
Bahasa Indonesia	3	Visaya	1

Voor de Marokkaanse respondenten is de situatie geheel anders. De meeste Marokkanen die we ondervraagd hebben, zijn van Berberafkomst en omdat de Berbertalen geen schrift kennen, zijn Berbertaligen vaak afhankelijk van het Arabisch of het Nederlands om te kunnen lezen en schrijven. Dit heeft tot gevolg dat de Marokkaanse respondenten niet zo'n uitgesproken voorkeur hebben voor hun eigen taal als de Turkse respondenten.

Voor de Surinaamse respondenten geldt weer een ander verhaal. De officiële taal in Suriname is Nederlands: het onderwijs wordt er in het Nederlands gegeven en alle officiële documenten zijn in het Nederlands opgesteld. Het gevolg is dat Surinaamse migranten het Nederlands goed beheersen. In veel Surinaamse gezinnen wordt het onbeleefd gevonden wanneer een jongere in het Sranan (Surinaams) tegen een oudere spreekt in plaats van het Nederlands. Daarbij komt dat het Sranan geen lange schriftelijke traditie kent. Onze Surinaamse respondenten blijken geen echte voorkeur te hebben voor het Sranan of het Hindi, ze spreken net zo lief en net zo goed Nederlands.

... CULTURELE UITWISSELING IN LOMBOK EN TRANSVAAL

Een vraag die met name de etnologen van het Meertens Instituut bezighoudt, is of er in de wijk Lombok/Transvaal gebruiken worden uitgewisseld tussen mensen en groepen van verschillende culturele en etnische achtergrond. Kennen de verschillende groepen bijvoorbeeld elkaars feesten, verhalen, muziek, gerechten en huishoudelijke voorwerpen?

Uit ons onderzoek blijkt dat de respondenten het beste op de hoogte zijn van elkaars feesten, beter dan van elkaars verhalen, muziek, gerechten en huishoudelijke voorwerpen. Religie is een belangrijke factor bij het onderscheiden van verschillende sociale groepen in de multiculturele samenleving en blijft in de vorm van feesten kennelijk niet onopgemerkt. We hebben onze respondenten gevraagd naar hun kennis van verschillende religieuze feesten, zoals Sinterklaas (van oorsprong christelijk), kerstfeest het Koerdisch en Iraans nieuwjaarsfeest Nevroz het islamitisch offerfeest en het Hindifeest Divali (feest van licht en reinheid). We hebben ook gevraagd welke feesten ze vroeger en tegenwoordig vier(d)en. Uit de gegevens blijkt dat de autochtone, Turkse, Marokkaanse en Surinaamse respondenten redelijk op de hoogte zijn van elkaars feesten. De westerse feesten Sinterklaas en Kerst worden veelvuldig gevierd door onze Surinaamse respondenten en in iets mindere mate door de Turkse en Marokkaanse respondenten (Sinterklaas vaker dan het religieus getinte kerstfeest).

Men blijkt eveneens goed op de hoogte te zijn van elkaars gerechten. Alle respondenten hebben wel eens drop haring of pannenkoeken gegeten (of ze het lekker vonden is een tweede). De Hollandse hutspot is niet zo bekend onder Turken en Marokkanen. De Turkse pizza (lahmacur) en de Surinaamse rotizijn behoorlijk populair in de wijk, niet het minst onder de autochtone bevolking. Ook het Turkse gerecht tzaziki (komkommer met knoflook en yoghurt) en de simit (Turks sesambroodje in de vorm van een ring) vinden gretig aftrek.

Ook van elkaars muziek zijn de verschillende groepen in de wijk redelijk goed op de hoogte. We hebben gevraagd naar de bekendheid met Vader Abraham Ome Co (lokaal Utrechts duo), Oum Kalthoun (Egyptische zangeres), Cheb Hasni (Algerijnse rai-zanger) Cheb Khaled (idem), Ibrahim Tatlises (arabeskzanger), Tarkan (Turkse popzanger) en de Surinaamse popgroep Trafassi. Het is niet verwonderlijk dat de verschillende groepen respondenten elkaars muziek en gerechten kennen, want er worden in de wijk regelmatig buurtfeesten georganiseerd met lekkere hapjes, waar verschillende muzieksoorten gespeeld worden.

Anders is het gesteld met de kennis van verhaalpersonages uit de verschillende culturen en het in huis hebben van bepaalde gebruiksvoorwerpen. We hebben gevraagd naar de bekendheid met Klein Duimpje, Hans & Grietje, Nasreddin Hodja (Turkse Dik Trom), Aisha Kandisha (Marokkaanse geest) en Anansi (slimme spin). Over het algemeen is iedereen goed op de hoogte van de westerse, Nederlandse sprookjes. De verhaalpersonages uit de Turkse, Marokkaanse en Surinaamse verhalen zijn eigenlijk alleen bekend bij de respectievelijke Turkse, Marokkaanse en Surinaamse respondenten. Dat de verhaalpersonages over en weer niet zo goed bekend zijn, heeft er natuurlijk mee te maken dat je initiatief moet ontplooiën om bekend te worden met de verhalen en hun personages uit andere culturen, het komt je niet zomaar 'aanwaaien' zoals muziek en lekkere hapjes op een buurtfeest. Dat geldt min of meer ook voor de gebruiksvoorwerpen. In de meeste huishoudens waar we geweest zijn, is een koekjestrommel een wok en een kaasschaaf aanwezig, maar de verjaardagskalende bijvoorbeeld is aanzienlijk minder vaak aangetroffen bij de Turkse en Marokkaanse huishoudens. De demlik (Turks theetoestel) en de shellal (Marokkaanse kom waarin gasten hun handen wassen) troffen we hoofdzakelijk aan in de Turkse respectievelijk Marokkaanse huishoudens, waar ze dan ook praktisch altijd aanwezig waren.

... CONCLUSIE

De belangrijkste conclusie van deze studie naar talen en culturen in de multiculturele wijk Lombok/Transvaal in Utrecht is dat de verschillende groepen (Turken, Marokkanen, Surinamers en autochtonen) niet zozeer met elkaar, maar naast elkaar leven. Hoewel er aanwijzingen zijn dat de verschillende groepen op de hoogte zijn van elkaars rituelen en gebruiken en ze in beperkte mate ook wel van elkaar overnemen, en dat mensen en vooral jongeren zich niet meer strikt houden aan grenzen van afgebakende sociale of etnische groepen, zijn de verschillende groepen duidelijk van elkaar te onderscheiden.

Voor de onderzoekers van het Meertens Instituut heeft deze expeditie in eigen land veel inzicht gegeven in de dynamiek van de multiculturele samenleving. De resultaten hebben nieuwe vragen opgeworpen voor vervolgonderzoek, zoals bijvoorbeeld:

- Is het Nederlands van allochtone wijkbewoners anders dan van autochtone Nederlanders?
- Is het Turks van in Nederland wonende Turken hetzelfde als het Turks in Turkije? Dezelfde vraag geldt voor in Nederland wonende Marokkanen en Surinamers.
- Welke invloed hebben familie, vrienden en kennissen op het dagelijks taalgebruik van de wijkbewoners?
- Hoe worden feesten en rituele in de wijk gevierd en beleefd?
- Welke verhalen worden in de wijk verteld?
- Zijn er met betrekking tot deze vragen verschillen tussen de generaties?

Wordt vervolgd.

Spelende kinderen in Lombok

Colofon

Respons
Mededelingen van het Meertens Instituut

Samenstelling en redactie

D. Gerritzen en A.H. de Jong

Redactiesecretariaat

Meertens Instituut
Postbus 94264
1090 GG Amsterdam

Vormgeving

I. Meijer

Omslag

Haagse Harrie, illustratie: Marnix Rueb
met dank aan de illustrator
voor beschikbaarstelling

ISSN 1386-3789

Verschenen

Naast de uitgaven van reguliere nummers van de tijdschriften Taal & Tongval, Volkskundig Bulletin en Naamkunde resulteerde het onderzoek aan het Meertens Instituut in 1999-2000 in tal van publicaties, waarvan hieronder enkele worden vermeld:

A.A. Weijnen, Oude Woordlagen in de zuidelijk-centrale dialecten
Meertens Instituut, Amsterdam 1999. 114 pp., krt. ISBN 90 70389 59 2.

H. Ryckeboer, H. Scholtmeijer (red), 50 jaar Taal en Tongval
Themanummer 11 (1998). 173 pp. ISSN 0039 8691.

H.J. Bennis, Het Oog op de toekomst, Onderzoeksplan 2000-2005
Meertens Instituut, Amsterdam 1999. 77 pp.

A.C.M. Goeman, T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie.
Disseratie. Holland Academic Graphics, Den Haag 1999, 532 pp., ISBN 90 5569 107 0.

Theo Meder, De Magische Vlucht. Nederlandse volksverhalen uit de collectie van het Meertens Instituut.
Bert Bakker, Amsterdam 2000, 275 pp., ISBN 90 351 2147 3.

Dirk Geeraerts, Stefan Grondelaers en Dirk Speelman, Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat. Een onderzoek naar kleding- en voetbalwoorden.
Meertens Instituut, Amsterdam 1999. 172 pp., ISBN 90 70389 60 6.

John Helsloot, Theo Meder en Carla Wijers (red), De discipline van het dagelijks leven. Bijdragen voor Ton Dekker over orale cultuur, feestcultuur en de historiografie van de volkskunde.
Thema/dubbelnummer van het Volkskundig Bulletin 25, 2-3 (1999). Meertens Instituut/Uitgeverij SUN, Amsterdam/Nijmegen 2000. ISSN 0166 0667.

H.J. Bennis, H. Ryckeboer en J. Stroop (red), De toekomst van de variatielinguïstiek
Bundel artikelen aangeboden aan Jo Daan bij gelegenheid van haar negentigste verjaardag. Taal en Tongval 52,1.(2000). 276 pp. ISSN 0039 8691.

Peter Jan Margry, Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19-eeuws Nederland.
Disseratie. Verloren, Hilversum 2000. 688 pp., ill. ISBN 90 6550 065 0.

Peter Jan Margry en Charles Caspers (red), Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 3: Provincie Limburg.
Meertens Instituut / Verloren, Amsterdam / Hilversum 2000. 1200 pp., ill. ISBN 90 6550 568 7.